

**QARAQALPAQ TILINDEGI «JUREK»
KOMPONENTLI SOMATIKALIQ
FRAZEOLOGIZMLERDIŃ IZERTLENIWI**

Qayipnazarova Ulbanu Ungarbayevna

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámlekетlik pedagogikalıq instituti
(nomersiz jay, P.Seytov kóshesi, 230203, Nókis) tayanish
doktoranti

QORAQALPOQ TILIDAGI "YURAK"

KOMPONENTLI SOMATIK

FRAZEOLOGIZMLARNING TADQIQI

Qayipnazarova Ulbanu Ungarbaevna

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogik instituti
(raqamsiz uy, P.Seytov ko'chasi, 230203, Nukus) tayanch
doktoranti

**ИССЛЕДОВАНИЕ СОМАТИЧЕСКИХ
ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПОНЕНТОМ
“СЕРДЦЕ” В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ**

Кайпназарова Улбану Унгарбаевна

докторант Нукусского государственного педагогического
института имени Ажинияза (дом без номера, улица
П.Сейтова, 230203, Нукус)

**STUDY OF SOMATIC PHRASEOLOGY WITH
THE COMPONENT “HEART” IN THE
KARAKALPAK LANGUAGE**

Kaipnazarova Ulbanu Ungarbaevna

doctoral student of the Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz (numberless house, P. Seiton Street, 230203,
Nukus)

Annotatsiya. Maqalada somatikaliq frazeologizmlerdiń payda boliwi hám qaraqalpaq tilindegi “jürek” komponentli somatikaliq frazeologizmlerdiń úyreniliwine toqtap ótildi. “Jürek” komponentli somatikaliq frazeologizmlerdi izertlegen ilimpazlardin kitap hám ilimiý miynetlerinen misallar berilip analizlendi. Qaraqalpaq tilinde somatikaliq frazeologizmlerdi úyreniwde búgingi kúndegi aktual máseleler kórip shıǵıldı.

Gilt sózler: lingvokulturologiya, kognitologiya, koncept, somatikaliq frazeologizm.

Аннотация. В статье рассматривается возникновение соматических фразеологизмов и изучение соматических фразеологизмов с компонентом “сердце” в каракалпакском языке. Приведены и проанализированы примеры из книг и научных работ ученых, изучавших соматические фразеологизмы с компонентом “сердце.” В каракалпакском языке в фразеологическом направлении рассмотрены актуальные проблемы сегодняшнего дня.

Ключевые слова: лингвокультурология, когнитология, концепт, соматическая фразеологизм.

Annotation. The article examines the emergence of somatic phraseological units and the study of somatic phraseological units with the “heart” component in the Karakalpak language. Examples from books and scientific works of scholars who have studied somatic phraseological units with the component “heart” are cited and analyzed. In the phraseological direction of the Karakalpak language, current pressing issues are considered.

[https://orcid.org/0009-0002-](https://orcid.org/0009-0002-6491-0364)

6491-0364,

e-mail:

ulbanu.kaipnazarova@ndpi.uz

Keywords: linguoculturology, cognitive science, concept, somatic phraseology.

Kirisiw. XXI ásirge kelip, til biliminde kognitologiya, lingvokulturologiya sıyaqlı jańa baǵdarlardıń payda bolıwı menen “koncept” túsinikleri tiykarǵı orındı iyeley basladı. Nátiyjede, somatikalıq frazeologizmelerdi kognitiv usılda úyreniliwi til bilimindegi izertlew jumıslarınıń áhmiyetli máseleleriniń birine aylandırdı.

Frazeologizmelerdiń kóphshılıgi adamnıń dunyadaǵı ornı, átrapındaǵı bolıp atırǵan qubılıslarǵa óz qatınasın, reakciyasın, sezimlerin hám kózqarasın obrazlı túrde bayanlawǵa xızmet etedi. Rus tilshisi A.M.Emirovaniń pikirinshe: «Insan denesi, insan baqlawınıń eń qolaylı hám úyreniletuǵın obyekti bolıp, sol sebepli insan ushın ózınıń kosmostaǵı baǵdarın, onıń átirapındaǵı dýnyanı bahalawdı, birinshi náwbette, óz ara denesiniń bólimlerin qolaylastırıw bolıp tabıladi» – dep aytip ótedi [1]. Demek, somatikalıq frazeologizmeler – insan dene müşheleri arqalı dýnyanı, átrapındaǵı waqıyalardı seziwi jáne de óz is-háreketleri arqalı jaqsı, jamandi ańlawı, xaliqtıń ugım, túsiniklerin ózınıń dene müşhelerine baylanıslı túrde túsinowi desek boladı.

Túrkiy tillerde, somńi ishinde, qaraqalpaq tili de ózınıń jeke leksikalıq ózgesheliklerine iye. Bul ózgesheliklerdiń ishinde somatikalıq frazeologizmeler basqa frazeologizmelerge salıstırǵanda ádewir basım bolıp keledi. Tilimizde qollanılıp jürgen frazeologizmelerdiń kóphshılıgi adam dene müşheleriniń atlari menen baylanıslı. R. M. Vaintraubtiń atap ótiwinshe, hárqanday tildiń frazeologiyalyq quramınıń 30% in somatizmeler qurayıdı. A. D. Reyxshteyn bunı pútkıl tildiń frazeologiyalyq sistemasiń óz ara antropocentrizmi (kelip shıǵıwı hám iskerligi) menen baylanıstıradı [2]. A.D.Reyxshteynniń bildirgen pikirin tolıqlay durıs dep esaplaşaq boladı. Sebebi til iliminde antropocentrizm – eń birinshi orıngá tilden paydalaniwshı, insandi qoyadı. Sonlıqtan da frazeologizmelerdiń kóphshılıgi insanlardıń turmıs tárizinen hám sol turmısta jasaytuǵın xaliqtıń milliy ózgeshelik belgilerin óz boyına sińdiredi.

Ádebiyatlar analizi hám nátiyjeler.. Qaraqalpaq tiliniń leksikasın izertlegen ilimpaz E.Berdimuratov frazeologiyalyq sóz dizbekleri boyınsa aytqan pikirlerinde, adamnıń dene müşheleriniń atamalarına baylanıslı frazeologiyalyq sóz dizbeklerine itibar qaratıp,

«kóz», «til», «awız», «júrek», «ayaq» sózlerine baylanıslı frazeologizmelerdi atap ótedi [3;136].

Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalyq sozligi J.Eshbaev tárepinen duzilgen. Onda somatikalıq frazeologizmeler sózlik qorınıń úlken bólegin qurayıdı. Miynet qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalyq sózligi jónindegi birinshi tájriybe bolıp esaplanadı[4;1].Sózlikte «júrek» komponentli 29 somatikalıq frazeologizm berilgen. Sozliktıń jetiskenligi hár bir frazeologizmge folklor hám kórkem shıǵarmalardan misallar keltirilip, onıń mánisi tolıqlay ashıp berilgen. 2018 – jılı Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlardıń “Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmeler sózligi” kitabında tilimizde keń qollanılatuǵın frazeologizmelerdiń túsindirmesi berilgen. Hár bir frazeologizmniń mánisine túsinik berilip, olardıń qollanılıwındaǵı hár qıylı formaları, sinonimleri hám antonimleri kórsetilgen[5]. Sózlikte 110 «júrek» komponentli frazeologizm berilgen. Biraq, kórkem shıǵarmalardan misallar berilip kórsetilmegen.

Qaraqalpaq tilinde I.Yusupovtıń shıǵarmalarında frazeologizmelerdiń stillik qollanılıwı G.Allambergenova tárepinen izertlendi. Avtordıń “I.Yusupov poeziyasında somatikalıq frazeologizmelerdiń stillik qollanılıwı” degen maqalasında «júrek» komponentli frazeologizmelerdiń hár qıylı tiplerge bólip kórsetedı. Misalı, psixologiyalyq halatlarǵa baylanıslı frazeologizmeler: Miriwbettiń nurın quyip janlarǵa, Júrek shákıldesip, quwantıp eldi. (I.Y. «Begligińdi buzba sen»).

Qorqıw halatına baylanıslı somatikalıq frazeologizmeler:

Júregim dawamas endi kórmäge, Mákınlap alipsań óziń, bayıwlı. (I.Y. «Bayıwlı») [6;12]

G.Allambergenova shayır shıǵarmalarınıń tilin izertlew hám úyreniw arqalı tildiń basqa leksikalıq birliklerinen ayriqshalanıp turatuǵın somatikalıq frazeologizmelerdiń stillik ózgesheliklerin aniqlap, mánilik ózgesheliklerin misallar menen sheber túrde aniq kórsetken.

Somatikalıq frazeologizmeler boyınsa aymaqlıq ózgeshelikke iye izertlew jumısları da bar. Qaraqalpaqstan aymaǵında jasawshi qazaq millet wákilleriniń tilindegi usınday ózgeshelikler B.Bekniyazovtıń «Qaraqalpaqstan qazaqları tilindegi somatikalıq frazeologizmelerdiń

lingvomádeniy analizi» degen dissertaciya jumisiniň II babında «júrek» konceptine toqtalıp ótedi. Mísali, adamniň minez-qulıq belgisin aňlatiwda: *júregi qara, júregi tas bolıw*. Júrek sózi menen kelgen frazeologizmler ishtey, as siňiriw menen baylanıslı mánilerdi bildiredi: *júregi awzına keliw- awqattıń siňbewi, júreklew- jegen astıń siňbewi*. Adamniň saqıy, kishipeyil ekenligin aňlatowi: *júregi awzinan kórinedi, attıń júrengidey* [7;66].

Avtordıń izertlew jumısında dialektlik somatizmlede «júrek» koncepti insan mádeniyatınıň eń baslı ugımlarınıň elementleri ekenligi kórsetilip, mánis-mazmunın ózinde qamtiyyúgın birlık sıpatında ashıp berilgen.

S.Shinnazarovaniň «T.Qayıpbergenov shıgarmalarında somatikalıq frazeologizmler» monografiyasında somatikalıq frazeologizmlerdiň semantikalıq, strukturalıq, stillik túrleri haqqında sóz etilgen. Miynettiň jetisenligi sıpatında türkiy til bilimindegı frazeologizmlerdiň izertleniw máseleleri hám somatikalıq frazeologizmler haqqında keň túrde túsinik berilip, kítap sońında usınılgan T.Qayıpbergenovtiň «Maman biy ápsanasi» romanındağı qollanılğan somatikalıq frazeologizmlerdiň sózligin ayriqsha atap ótiwge boladı. Mísali, «Qaraqalpaqlar qabırǵasınan júregi kórinip turǵan xalıq» dep atadı. («Maman biy ápsanasi» 91-bet)

Mísalda júrek sózi tirek sóz sıpatında qatınasqan bul frazeologizm *qabırǵasınan júregi kóringen-oǵada* sada, kewlinde jamanlıq oyı joq, sahrayı qaraqalpaq xalqınıň asa aq kókirekligi, keńpeyilligi sóz etilgen. -Embergenov penen Zarip qızın óltirip barsaq, *júregin sheńgellep* iyshan waq demeydi! («Qaraqalpaq qızı» 452-bet) Mísalda *júrekti sheńgellew-* adamniň jan aybattaǵı háreketi kúshlı mání ottenigine iye bolıp kelgen. Adamniň arpalıslı sezimin aňlatıw ushin paydalanylğan [8;27]. Bunnan basqa da somatikalıq frazeologizmlerle kóplegen misallar keltirilip analizlengen. Avtor óz miynetinde T.Qayıpbergenovtiň shıgarmalarının paydalanıp, qaraqalpaq tiliniň somatikalıq frazeologizmlerle oǵada bay ekenligin hám olardıń stillik, obrazlılıq penen qollanılğanlıǵın ashıp kórsetken.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilindegı frazeologizmler hár qıylı mánilik toparlarga iye bolıp, olardıń kóphılıgi somatikalıq frazeologizmlerdi qurayıdı. «Júrek» komponentli somatikalıq frazeologizmler adamniň sezim müşhesi bolıp esaplanadı. Júrek adam boyındıǵı tek sezimdi

emociyani óana emes, kúliw, oylaw, qıynalıw, azaplanıw, muxabbattiń oyanıwı, ar-namıs sezimlerin de bildiredi.

Joqarıdaǵı ilimiý pikirlerden kelip shıgıp, tómendegidey sheshim shıgariwımızǵa boladı:

1. Qaraqalpaq tilindegi belgili sóz sheberleriniň kórkem shıgarmalarınan somatikalıq frazeologizmlerdi jiynaw hám sózlik jaratiw.
2. Kórkem shıgarmalar quramında kelgen somatikalıq frazeologizmlerdiň imla sózligin jaratiw.
3. Folklorlıq shıgarmalar quramındaǵı somatikalıq frazeologizmler sózligin jaratiw.
4. Klassik shayır shıgarmalarında qollanılğan frazeologiyalıq sózlikler jaratiw.
6. Eski türkiy tilindegi hám házirgi qaraqalpaq tilindegi qollanılatuǵın frazeologizmler sózliklerin jaratiw búgingi kündegi áhmiyetli máslelerdiň biri bolıp tabiladı.

Paydalanylğan ádebiyatlar

1. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте / А.М. Эмирова. – Ташкент, 1988. – 92 с.
2. Райхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии / А.Д. Райхштейн. – М.: Высшая школа, 1980. – 143 с.
3. Бердимуратов Е. Қарақалпак тилинин лексикологиясы. – Нөкис: «Билим», 1994. 186-бет.
4. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинин қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
5. Қ.Пахратдинов, Қ.Бекниязов. Қарақалпақ тилинин фразеологиялық сөзлиги. Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2018.
6. Г.Алламбергенова. И.Юсупов поэзиясында соматикалық фразеологизмлердин стильлик қолланыўы. Ilim hám jámiyet. №4.2018.
7. Б.Бекниязов. Қарақалпақстан қазақлары тилиндеги соматикалық фразеологизмлердин лингвомәдений анализи. Фил.ил.бойынша.философия.док.дисс.- Нөкис. 2021. 125.б.
8. S.Shinnazarova. T.Qayıpbergenov shıgarmalarında somatikalıq frazeologizmler. – Nukus. “Golden Print Nukus”, 2024.-B.100.